

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ |

مصحف
صنعاء
و
مسئله
خاستگاه قرآن

بهنام صادقی / محسن گودرزی

ترجمه و مقدمه مرتضی کریمی نیا

سرشناسه: صادقی، بهنام و گودرزی، محسن
عنوان و نام پدیدآور: مصحف صنعاء ۱ و خاستگاه قرآن = San'a'1 and the Origins of the Qur'an / نویسندگان بهنام صادقی
و محسن گودرزی؛ مترجم مرتضی کریمی‌نیا.
مشخصات نشر: تهران: هرمس، ۱۴۰۰
مشخصات ظاهری: ۳۹۹ ص
شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۴۵۶-۲۶۹-۵
وضعیت فهرست‌نویسی: فیبا
موضوع: قرآن -- نسخه‌های خطی عربی -- چاپ عکسی
موضوع: نسخه‌های خطی عربی -- یمن -- صنعاء -- چاپ عکسی
شناسه افزوده: کریمی‌نیا، مرتضی، ۱۳۵۰، مترجم
زده‌بندی کنگره: Z6۶۱۱
زده‌بندی دیویی: ۰۱/۳۱
شماره کتابشناسی ملی: ۸۴۲۶۹۹۴

مصحف صنعاء ۱ و مسئله خاستگاه قرآن

بهنام صادقی و محسن گودرزی

ترجمه و مقدمه مرتضی کریمی نیا

با همکاری مرکز و کتابخانه مطالعات اسلامی به زبان های اروپایی

طراح جلد: حبیب ایلون

چاپ اول: ۱۴۰۰

تیراژ: ۱۰۰۰ نسخه

چاپ: اوقاف

همه حقوق محفوظ است.

تهران، خیابان ولی عصر، بالاتراز میدان ونک، شماره ۲۴۹۳

تلفن: ۸۸۷۹۵۶۷۴

قم - خیابان صدوقی - کوچه ۱۱ - شماره ۷۲

تلفن: ۰۲۵-۳۲۹۱۰۷۰۶

فهرست مطالب

۹	مقدمه مترجم
۱۲	مخطوطات قرآنی صنعاء
۱۵	مصحف صنعاء ۱
۱۸	ترتیب اوراق مصحف صنعاء ۱ و محتوای قرآنی آن
۲۷	رسانه‌ها: غلبه شایعه بر واقعیت
۲۸	مصحف صنعاء ۱ و متن رسمی قرآن
۳۰	تاریخ گذاری نسخه صنعاء ۱
۳۲	منابع درباب مخطوطات صنعاء و مصحف صنعاء ۱
۳۹	ترجمه حاضر
۴۱	پیشگفتار نویسندگان بر ترجمه فارسی
۴۵	چکیده
۴۷	صنعاء ۱ و حوزه مطالعات قرآنی
۵۶	دلالت‌های متنی - انتقادی؛ دلالت‌های تاریخی
۸۵	رسانه‌ها و مصحف صنعاء ۱
۹۳	یادداشتی بر این ویرایش
۹۸	علائم و قراردادهای
۹۹	متن لایه زیرین مصحف صنعاء ۱
۹۹	برگه 2A (سوره بقره: ۸۷-۹۶)
۱۰۰	برگه 2B (سوره بقره: ۹۶-۱۰۵)
۱۰۲	برگه استنفورد ۲۰۰۷، رو (سوره بقره: ۱۹۱-۱۹۶)

- ۱۰۳ برگه استنفورد ۲۰۰۷، پشت (سوره بقره: ۱۹۷-۲۰۵).
- ۱۰۴ برگه دیوید ۸۶/۲۰۰۳، رو (سوره بقره: ۲۱۷-۲۲۳).
- ۱۰۵ برگه دیوید ۸۶/۲۰۰۳، پشت (سوره بقره: ۲۱۷-۲۲۳).
- ۱۰۶ برگه بُنهامز ۲۰۰۰، رو (سوره مائده: ۴۱-۴۸).
- ۱۰۷ برگه بُنهامز ۲۰۰۰، پشت (سوره مائده: ۴۸-۵۴).
- ۱۰۸ برگه 4A (سوره هود: ۱۰۵-۱۱۲).
- ۱۰۹ برگه 4B (سوره هود: ۱۲۰-۱۲۳ و سوره انفال: ۱-۳).
- ۱۱۰ برگه 5A (سوره انفال: ۷۳-۷۵ و سوره توبه: ۱-۷).
- ۱۱۱ برگه 5B (سوره توبه: ۷-۱۶).
- ۱۱۲ برگه 6A (سوره توبه: ۱۷-۲۶).
- ۱۱۴ برگه 6B (سوره توبه: ۲۶-۳۴).
- ۱۱۶ برگه 20A (سوره توبه: ۷۰-۸۰).
- ۱۱۷ برگه 20B (سوره توبه: ۸۱-۹۰).
- ۱۱۸ برگه 22B (سوره توبه: ۱۲۱-۱۲۹ و سوره مریم: ۱-۵).
- ۱۲۰ برگه 22B (سوره مریم: ۶-۲۹).
- ۱۲۲ برگه 23A (سوره مریم: ۲۹-۵۴).
- ۱۲۳ برگه 23B (سوره مریم: ۵۴-۷۰).
- ۱۲۵ برگه 7A (سوره حج: ۱۵-۲۶).
- ۱۲۶ برگه 7B (سوره حج: ۲۷-۳۹).
- ۱۲۷ برگه 31A (سوره یوسف: ۱۷-۲۰).
- ۱۲۸ برگه 31B (سوره یوسف: ۲۷-۳۱).
- ۱۲۸ برگه 32A (سوره یوسف: ۱۱۱ و سوره کهف: ۱-۵).
- ۱۲۹ برگه 32B (سوره کهف: ۱۵-۱۸).
- ۱۳۰ برگه 13A (سوره نحل: ۲۶-۳۷).
- ۱۳۱ برگه 13B (سوره نحل: ۳۷-۵۹).
- ۱۳۳ برگه 14A (سوره نحل: ۶۷-۶۹).
- ۱۳۴ برگه 14B (سوره نحل: ۷۷-۷۹).
- ۱۳۴ برگه 9A (سوره احزاب: ۵۱-۵۷).
- ۱۳۵ برگه 9B (سوره احزاب: ۵۷-۷۲).

فهرست مطالب ۷

۱۳۶	برگه 25A (سوره زمر: ۲۵-۳۶)
۱۳۶	برگه 25B (سوره زمر: ۴۲-۴۷)
۱۳۷	برگه 26A (سوره زمر: ۵۱-۷۰)
۱۳۸	برگه 26B (سوره زمر: ۷۰-۷۵ و سوره غافر: ۱-۸)
۱۳۹	برگه 15A (سوره طه: ۲۳-۶۱)
۱۴۱	برگه 15B (سوره طه: ۶۱-۸۰)
۱۴۲	برگه 30B (سوره طه: ۱۲۲-۱۳۳)
۱۴۳	برگه 30A (سوره انبیاء: ۵-۱۹)
۱۴۳	برگه 10A (بخشی نامعلوم و سوره نور: ۱-۱۳)
۱۴۵	برگه 10B (سوره نور: ۱۳-۲۳)
۱۴۶	برگه 11A (سوره نور: ۲۳-۳۲)
۱۴۷	برگه 11B (سوره نور: ۳۲-۴۰)
۱۴۸	برگه 33A (سوره سبأ: ۱۳-۲۳)
۱۴۹	برگه 33B (سوره سبأ: ۲۳-۳۳)
۱۵۱	برگه 34A (سوره سبأ: ۴۰-۴۷)
۱۵۱	برگه 34B (سوره رعد: ۱-۵)
۱۵۲	برگه 35A (سوره رعد: ۶-۱۴)
۱۵۳	برگه 35B (سوره رعد: ۱۶-۲۱)
۱۵۳	برگه 36A (سوره رعد: ۲۵-۳۱)
۱۵۴	برگه 36B (سوره رعد: ۳۳-۴۰)
۱۵۵	برگه 16B (سوره قصص: ۱۹-۲۴)
۱۵۶	برگه 16A (سوره قصص: ۳۰-۳۵)
۱۵۶	برگه 28A (سوره صافات: ۱۵-۳۳)
۱۵۷	برگه 28B (سوره صافات: ۴۳-۶۸)
۱۵۷	برگه 29A (سوره صافات: ۸۲-۱۰۳)
۱۵۸	برگه 29B (سوره صافات: ۱۱۸-۱۴۴)
۱۵۸	برگه 18A (سوره حجر: ۴-۳۳)
۱۵۹	برگه 18B (سوره حجر: ۳۳-۷۴)
۱۶۱	برگه 19B (سوره حجر: ۸۷-۹۹ و سوره فرقان: ۱-۸)

- ۱۶۲ برگه 19A (سوره فرقان: ۱۴-۲۷).
- ۱۶۳ برگه 24B (سوره روم: ۳۸-۵۰).
- ۱۶۴ برگه 3B (سوره فاطر: ۳۹-۴۰).
- ۱۶۴ برگه کریستیز ۲۰۰۸، پشت (سوره منافقون: ۱۱-ا و سوره جمعة: ۱۱-ا).
- ۱۶۶ برگه کریستیز ۲۰۰۸، رو (سوره فجر: ۱-۳۰ و سوره بلد: ۱-۶).
- ۱۶۷ برگه 17A (نامعلوم).
- ۱۶۷ برگه 17B (نامعلوم).
- ۱۶۹ ضمیمه ۱: درباره متن زیرین.
- ۱۷۹ ضمیمه ۲: درباره متن رویی.
- ۱۸۳ تصاویر مصحف صنعاء ۱، نسخه 01-27.1، لایه زیرین.
- ۲۴۱ تصاویر مصحف صنعاء ۱، نسخه 01-27.1، لایه رویی.
- ۳۰۱ تصاویر مصحف صنعاء ۱، برگه‌های حراج‌ها، لایه زیرین و رویی.
- ۳۱۷ تصاویر مصحف صنعاء ۱، نسخه المكتبة الشرقية، لایه رویی.
- ۳۹۱ کتابنامه.
- ۳۹۷ فهرست اصطلاحات مهم.
- ۳۹۹ نمایه‌ها.

مقدمه مترجم

دانش قرآن‌شناسی در دهه‌های اخیر با توجه مجدد به اسناد و شواهد باقی مانده از نخستین قرون پس از اسلام به دستاوردهای تازه‌ای در شناخت تاریخ متن قرآن دست یافته است. این امر البته «تجدید نظر طلبان غربی» (Western Revisionists) را که به وجود نهایی متن قرآن تا اواخر قرن دوم هجری باور ندارند، چندان خوشحال نمی‌کند، اما دست کم گاه توانسته است توجه آنها را نیز به اهمیت این اسناد و شواهد جلب کند. یافتن کتیبه‌های مختلف با خطوط و زبان‌های سامی در حجاز و بین النهرین، و ارائه تحلیل‌های تازه در این باب، کشف و تحلیل برخی مصاحف غیرعثمانی در یمن، نتایج آزمایش‌های مختلف کربن ۱۴ بر روی پوست برگه‌های برخی مصاحف کهن در جهان، و به‌طور کلی، انتشار متن برخی مصاحف به خط مایل یا حجازی، برجای مانده از قرن نخست هجری را می‌توان در شمار این تحولات دانست که هم در میان مسلمانان و هم در میان محققان غربی ولوله‌ای افکنده است.

نسخه‌های قرآنی به جا مانده از نخستین قرون اسلامی، هر یک سندی برای شناخت تاریخ کتابت و قرائت قرآن کریم به شمار می‌آیند. از این جهت، نسخه‌های هر چه قدیمی‌تر، شاهدهی صریح‌تر و ارزشمندتر برای شناخت کهن‌ترین رویدادهای مرتبط با تاریخ متن و کتابت قرآن به شمار می‌آیند. طبیعی است برخی از این اسناد و مدارک، دانش‌های گذشته ما را — که مبتنی بر داده‌های منابع اسلامی و مکتوب کهن بوده‌اند — تأیید می‌کنند و پاره‌ای نیز به ما کمک می‌کنند اطلاعات گذشته‌خویش را از نو بازسازی یا تصحیح کنیم. اطلاعاتی دقیق‌تر در باب پیدایش و رواج قرائت رسمی و قرائت شاذ، اختلاف در رسم یا کتابت منطقه‌ای قرآن، قرائت‌های منسوب

به صحابه و ترتیب‌های متفاوت از چینش سوره‌های قرآن، سیر تحول علامت گذاری (نقط و اعراب) در متن قرآن، و به‌کارگیری تذهیب و سایر علایم مصحف‌نگاری در هنگام کتابت قرآن، همگی در سایه مطالعه بیشتر و پژوهش دقیق کهن‌ترین نسخه‌های قرآنی فراهم خواهد آمد.

هر نسخه قرآنی به خط حجازی،^۱ کوفی یا غیر آن از قرن اول تا چهارم هجری که به نحو عمومی در اختیار محققان قرار گیرد، دریچه تازه‌ای از اطلاعات در یکی از حوزه‌های تاریخ متن و کتابت قرآن بر ایشان می‌گشاید. هرچه از آغاز اسلام بیشتر فاصله می‌گیریم، اهمیت تاریخی این نسخه‌ها به نسبت کمتر می‌شود، اما این آثار هیچ‌گاه از حیث علمی بی‌اهمیت یا بی‌ارزش نمی‌شوند. پژوهش در قرآن نویسی

۱. قدیمی‌ترین آثار مکتوب به جامانده از کتابت قرآن کریم، تقریباً همگی به رسم الخط حجازی‌اند. نخستین بار میکله آماری بر اساس توصیف ابن ندیم (الفهرست، تحقیق رضا تجدد، تهران، ۱۳۵۰ ش، ص ۹) راجع به خط مکی و خط مدنی، اصطلاح «خط مکی» را به‌کار برد (نک. شیلا پلر در کتاب: Sheila S. Blair, *Islamic Calligraphy*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006, p. 107, 134). ابن ندیم در الفهرست گفته بود که در خط مکی و مدنی که از کهن‌ترین خطوط عربی‌اند، الف‌ها عموماً به سمت بالا و راست متمایل‌اند و در شکل کلی خط نیز افتادگی اندکی به چشم می‌خورد. این امر سبب شد که محققان غربی پس از میکله آماری، نسخه‌های قرآنی با خط مایل را از سایر مصاحف قرآنی به انواع خط کوفی متمایز کنند و به آن نام «حجازی» یا مایل بدهند. در این دسته از نسخه‌های قرآنی (که لزوماً نه در حجاز، بلکه حتی در شامات کتابت شده‌اند)، برخی نشانه‌ها و ویژگی‌های برجسته مانده از قرآن نویسی در قرون نخست مشاهده می‌شود که اغلب آنها در سایر مصاحف قرون بعدی نمی‌توان یافت. برخی از آن‌ها به کلی محو می‌شوند، و برخی دیگر تنها در قرآن نویسی به خط کوفی باقی می‌ماند. برخی از این نشانه‌ها — از نظر من — عبارتند از: خمیدگی کلی خط به سمت راست؛ استفاده از قطع عمودی و نه افقی (بیاضی)؛ استفاده حداکثری از تمام سطح پوست‌برگه؛ عدم تقید به نظم سطور و صفحه‌آرایی؛ استفاده از کتابت پیوسته (*scriptio continua*)؛ نبود تذهیب و سرسوره جز تذهیب‌های ساده یا الحاقی؛ رسم ناقص در کتابت صداهای بلند؛ فراوانی غرایب املائی در رسم کلمات؛ تعیین و نشانه گذاری پایان آیات؛ مشخص کردن بسمله به عنوان آیه مستقل؛ وجود سهو و اشتباهات مکرر کاتب؛ فراوانی قرانات خاص صحابه و شواذ قرانات؛ و عدم رعایت ترتیب رایج در چینش سوره‌ها.

ذکر فهرست کاملی از تمام قرآن‌های کهن به خط حجازی همراه با مشخصات نسخه‌شناختی هر یک از این آثار در اینجا، مقدمه کنونی ما را بسیار طولانی می‌سازد. برای اختصار در نوشتار کنونی، من خوانندگان را به مقاله‌ای آنلاین با عنوان «فهرستی مختصر از نسخه‌های عربی قرآن قابل انتساب به قرن اول هجری» نوشته م. سیف الله در وبسایت www.islamic-awareness.org ارجاع می‌دهم. در این صفحه اینترنتی، تصاویر متنوع و فراوانی از نسخه‌های یادشده را نیز می‌توان مشاهده کرد.

<https://www.islamic-awareness.org/quran/text/mss/hijazi.html>

در جهان اسلام حتی طی قرون پنجم تا دهم هجری نیز می‌تواند جوانب مهمی از تاریخ حیات فکری و فرهنگی مسلمانان در جغرافیای وسیع جهان اسلام و در میان دولت‌های مختلف را بر ما بگشاید. از آنجا که هیچ امر فرهنگی و تمدنی، هرگز در خلأ و به دور از تحولات سیاسی و فرهنگی و اجتماعی خود صورت نمی‌پذیرد، مطالعه این نسخه‌ها - که نمونه‌هایی از بالاترین درجه فرهنگ و تمدن اسلامی به‌شمار می‌آیند - می‌تواند جوانبی از رویدادهای تاریخی زمانه کتابت‌شان را بر ما هویدا کند و بالعکس، اطلاعات افزون‌تر ما نسبت به شرایط فرهنگی و اجتماعی و سیاسی (و گاه مذهبی) روزگار کتابت، می‌تواند به فهم بهتر برخی از تفاوت‌ها و شباهت‌ها در این نسخه‌های کهن قرآنی بیانجامد.

متن قرآن در طبیعت نخستین خود قالبی شفاهی داشته است. این متن بنا بر روایات اسلامی پس از وحی، به دستور پیامبر اکرم (ص) با ابزارهای موجود در آن زمان کتابت شده است. روایات اسلامی، تدوین نهایی متن قرآنی به صورت مکتوب را به زمان عثمان خلیفه سوم نسبت می‌دهند و از همین رو، نسخه کنونی از متن قرآنی را قرآن عثمانی می‌خوانند که گفته می‌شود نسخه‌هایی از آن به شهرهای کوفه، بصره، شام، مدینه و مکه ارسال شده است. با این همه، سنت فراگیری و تعلیم متن قرآن در قرون نخست، همواره به طریق شفاهی و از طریق سماع از مقری رواج داشته است و قاریان، مفسران، ادیبان، و گاه فقیهان در کنار این سنت شفاهی، گاه به متن مکتوب از مصاحف کهن نیز اشاره و استناد می‌کرده‌اند. این امر یعنی استناد به متن مکتوب قرآنی، از قرن سوم به بعد بسیار بیشتر شده است و با مراجعه به این نسخه‌های مکتوب یا نقل گزارش‌های متقدمان در خصوص ویژگی‌های این مخطوطات و مصاحف، کتاب‌های مرسوم الخط، قرائات، کتب المصاحف و مانند آن تألیف شده‌اند.

با تمام این احوال، بررسی عینی مصاحف قرآنی برجا مانده از قرون نخست به ندرت موضوع پژوهش محققان اسلامی بوده است. تنها در دهه‌های اخیر، برخی از محققان مسلمان چون طیار آلتی قولاج به انتشار نسخه برگردان (فاکسیمیله) از برخی مصاحف کهن پرداخته‌اند و برخی دیگر چون یاسین داتن، غایم قُدوری الحَمد، حسن شَهدی و بشیر بن حسن الحَمیری به تحلیل مباحث مرتبط با قرائات و رسم و هجای این مصاحف اهتمام ورزیده‌اند، تا از این طریق عناصر و داده‌های

اطلاعاتی بیشتر و دقیق‌تری را به تاریخ قرآن بیفزایند. یکی از مهم‌ترین این پژوهش‌ها، مقاله مشترک بهنام صادقی و محسن گودرزی در تحقیق و انتشار متن قرآن در لایه زیرین «مصحف صنعاء ۱» است که در قالب کتاب حاضر برای پژوهشگران تاریخ قرآن در زبان فارسی ارائه می‌شود. از آنجا که متن کتاب چه بسا برای خوانندگان ناآشنا با مباحث نسخه‌پژوهی قرآنی بسیار مختصر و گاه مبهم می‌نماید، در این مقدمه می‌کوشم مهم‌ترین نکات تاریخی، تفسیری، و نسخه‌شناختی مرتبط را ارائه دهم تا خواننده کتاب با سهولت بیشتر بتواند از مباحث تخصصی آن بهره‌مند گردد.

مخطوطات قرآنی صنعاء

در سال ۱۹۷۲ میلادی/ ۱۳۵۱ شمسی، کارگرانی که مشغول تعمیر و بازسازی بخشی از دیوار غربی و سقف مسجد جامع صنعاء در یمن بودند، با صحنه‌ای شگفت مواجه شدند. این دیوار در اثر بارندگی سیل آسای سال قبل صدمه دیده و تخریب شده بود.^۱ به ناگاه ایشان در فضایی مابین سقف و دیوارهای فوقانی ساختمان مسجد، به شمار زیادی از اوراق پوستی و کاغذی برخوردند که از مدت‌ها پیش در آنجا رها شده، و بسیاری از آنها در اثر گذشت زمان و رطوبت، دچار فرسودگی شده بودند. با هماهنگی اداره اوقاف، این اوراق پوستی و کاغذی به مکانی دیگر منتقل شدند و رایزنی برای شناسایی و دسته بندی آنها آغاز شد.

بنا بر رسمی کهن در سنت اسلامی، مسلمانان قرآن‌ها و برگ‌های فرسوده قرآنی را به جهت احترام دور نمی‌ریختند، بلکه معمولاً آنها را در مکانی محصور و محفوظ در یکی از بناهای مذهبی می‌گذاشتند. مشابه این کار در جنبه یا گنیزاهای یهودی هم به منظور حفاظت از اوراق کتب دینی قدیمی انجام می‌گرفته است.^۲ بیشتر اوراق

۱. تاریخ دقیق این کشفیات در میان سال‌های ۱۹۷۱، ۱۹۷۲ و ۱۹۷۳، همچنان معلوم نیست. گزد پوپین سال‌های ۱۹۷۲/۱۹۷۱، قاضی اسماعیل الأکوع ۱۹۷۲، و پانولو کوستا و سرجیو نویا نوسدا هر دو سال ۱۹۷۳ را صحیح می‌دانند، و کریستیان زین آن را در فاصله نوامبر ۱۹۷۲ تا جولای ۱۹۷۳ می‌داند. نک. پانویس ش ۱ در مقاله الینور سیلار در زیر:

Éléonore Cellard, "The Šan'a' Palimpsest: Materializing the Codices", *Journal of Near Eastern Studies* 80i (2021) p. 1.

۲. برای یک مقاله خوب در این باره، نگاه کنید به نوشته جوزف سدن در زیر:

کشف شده در جامع صنعاء، قرآن بود، اما شماری کتب دیگر از جمله متونی تفسیری و حدیثی (مجموعاً در حدود ۱۵۰ برگه) نیز در این میان یافت شد. این قرآن‌ها — برخی پوستی، و شماری بر روی کاغذ — با خطوط مختلف (حجازی یا مایل، کوفی، کوفی مشرقی، و نسخ) و از دوران‌های مختلف تاریخ به جا مانده بودند. شمار این اوراق قرآنی را از ۱۲۰۰۰ تا ۱۵۰۰۰ برگه گفته‌اند؛ این تعداد برگه به حدود ۹۵۰ تا ۱۰۰۰ نسخه قرآنی تعلق داشتند. از برخی مصاحف قرآنی چند برگ معدود، و از دیگر نسخه‌ها گاه تا ۵۰ برگ به دست آمده بود، اما هیچ قرآنی کامل نبود. اکنون به چند کار ضروری حاجت افتاد: شناسایی و تفکیک اوراق مشابه و متعلق به یک قرآن؛ دسته‌بندی و شماره‌گذاری هر یک از مجموعه‌ها؛ مرمت و بازسازی برگه‌های آسیب دیده؛ و تصویربرداری از نسخه‌ها.

در چند سال نخست، این اوراق را در گونی‌های سیب زمینی در زیرزمین موزه ملی یمن نگهداری کرده بودند. سپس در ۱۹۸۰، جایی به نام «دارالمخطوطات» در کنار مسجد جامع صنعاء ساخته شد تا نسخه‌ها به آنجا منتقل شود. قاضی اسماعیل الأکوع، رئیس وقت اداره اشیاء باستانی، موزه‌ها و نسخ خطی یمن بر اهمیت این آثار واقف، و در صدد انجام کاری درخور بود. نخست دانمارکی‌ها پیشنهاد دادند که مجموع اوراق برای ترمیم و بازشناسی به کُپنهاگ منتقل شود. این پیشنهاد مورد موافقت قرار نگرفت. در سال ۱۹۷۴، آلبرشت نُت (۱۹۳۷-۱۹۹۹)، استاد وقت مطالعات عربی و اسلامی در دانشگاه بُن (آلمان)، هنگام بازدید از صنعاء، به اهمیت بسیار زیاد این گنجینه از میراث اسلامی پی برد. وی دولت آلمان را بر ضرورت مشارکت در این احیای این آثار در خود صنعاء متقاعد کرد، اما این فرایند توافقات قریب شش سال به طول انجامید. پس از مذاکرات فراوان و آماده‌سازی مقدمات، سرانجام در پاییز ۱۹۸۰ میلادی، قرارداد پروژه بازشناسی و مرمت آثار قرآنی کشف شده در صنعاء منعقد شد. کارفرما اداره اشیاء باستانی، موزه‌ها و نسخ خطی یمن (الهيئة العامة للاثار والمتاحف والمخطوطات) بود و بودجه این پروژه به مبلغ ۲/۲ میلیون مارک (معادل ۱/۱ میلیون

→
Joseph Sadan, "Genizah and Genizah-like practices in Islamic and Jewish traditions: customs concerning the disposal of worn-out sacred books in the middle ages, according to an Ottoman source," *Bibliotheca Orientalis* 43 (1986) pp. 37-58.

یورو) از سوی بخش فرهنگی وزارت خارجه آلمان تأمین شد.

از آغاز، سرپرستی علمی پروژه در آلمان به آلبرشت نُت سپرده شد، اما عملاً طی نه سال (از ۱۹۸۱-۱۹۸۹)، دو آلمانی دیگر به نام‌های گِرد رودیگر پویین (دانشگاه زارلاند) و هانس کاسپار فُن بُتْمِر (دانشگاه زارلاند) به ترتیب سرپرستی پروژه را در محل بر عهده داشتند. گِرد پویین از ۱۹۸۱ تا ۱۹۸۵ در صنعاء مستقر، و به کار شناسایی اوراق قرآنی، فهرست نویسی و تهیه میکروفیلم مشغول بود. پس از او، فُن بُتْمِر عهده‌دار این مسئولیت شد؛ وی یک سال در صنعاء ماند و در ادامه، با سفرهای مرتب به یمن، کار خود را از آلمان ادامه داد. همچنین از سال ۱۹۸۲ تا آخر سال ۱۹۸۹، اورسولا دِرایبِهولتس، اهل اتریش و متخصص مرمت و کتاب آرایی اسلامی، به صورت تمام وقت در صنعاء مشغول به کار بود و در این مدت، توانست کار ترمیم دست‌نوشته‌ها را به انجام برساند. وی همچنین محل نگهداری دائم مخطوطات را طراحی کرد، بسیاری از قطعات پوستی را جهت شناسایی دست‌نوشته‌های قرآنی مجزا مرتب کرده، و در عین حال، کار هدایت و نظارت بر کارکنان و کادر یمنی را نیز بر عهده داشت. پس از سال ۱۹۸۹، فُن بُتْمِر مرتباً به مجموعه سرکشی می‌کرد. در زمستان ۱۹۹۶-۱۹۹۷ او از تمام قطعاتی که به مخطوطات قرآنی مجزا نسبت داده شده بودند، میکروفیلم تهیه کرد. این میکروفیلم‌ها اکنون در دارالمخطوطات صنعاء موجودند.

برگه‌های قرآنی کشف شده در جامع صنعاء بسیار زیادند. این آثار چونان اغلب نسخه‌های قرآنی محفوظ در کتابخانه‌ها و موزه‌های سراسر جهان از اهمیت تاریخی برخوردارند. در این میان، چیزی که به مخطوطات صنعاء شهرت و آوازه‌ای بسیار بخشید، شمار اندکی از نسخه‌های قرآنی پوستی به خط حجازی یا مایل بود که در کمتر کتابخانه‌ای نمونه‌هایی مشابه با آن‌ها را می‌توان یافت. نسخه‌های حجازی قرآن حاوی کهن‌ترین نمونه‌های کتابت و ثبت قرآن کریم‌اند، از این جهت ارزش تاریخی آنها که برخی‌شان ما را به قرن نخست هجری می‌رسانند، بسیار بیشتر از سایر نسخه‌های قرآنی است. شمار نسخه‌های قرآنی به خط حجازی در دارالمخطوطات صنعاء بنا به گفته فُن بُتْمِر ۲۲ تاست. این افزون بر تعداد معتابهی نسخه‌های قرآنی کهن از قرون دوم، سوم و چهارم هجری به انواع خطوط کوفی است.

جداسازی قرآن‌ها و شماره گذاری هریک از نسخه‌های کشف شده (اکنون محفوظ

در دارالمخطوطات صنعاء)، نخستین بار بر اساس نظامی که گِرد پوین وضع کرده بود صورت گرفته است. اکنون نیز همگان این نسخه‌ها را بر اساس همان شماره گذاری‌ها می‌شناسند. از آنجا که اطراف اغلب برگه‌ها فرسوده و از میان رفته بود، راهی برای تعیین اندازه دقیق طول و عرض نسخه‌ها وجود نداشت. از این رو، پوین برای دسته بندی، تفکیک و نام‌گذاری هر نسخه، از دو شماره استفاده کرده است: یکی تعداد سطر در هر برگه و دیگری اندازه طول سطر. مثلاً شماره 18-20.1 به این معناست که این نسخه ۱۸ سطر دارد و طول سطرهایش حداکثر ۲۰ سانتی متر است. اگر قرآن‌های دیگری با همین اندازه‌ها وجود داشته باشند، آنها را به ترتیب 18-20.2 و 18-20.3 نام‌گذاری کرده‌اند. از آنجا که اغلب نسخه‌های حجازی و نیز برخی نسخه‌های کوفی قدیم، حاوی تعداد ثابتی از سطر نیستند، پوین آنها را با عدد 01 نشان کرده است. مثلاً 01-27.1 اشاره به نسخه‌ای حجازی دارد که طول سطرهای آن کمتر از ۲۷ سانتی متر است. در جایی که به دلیل بریدگی و فقدان برگه‌ها از طرف طول یا عرض، تعیین طول سطرها و تعداد سطرها در صفحه ممکن نباشد، از 00 استفاده شده است. نمونه این نام‌گذاری، نسخه‌های 00-10.5 و 00-13 هستند. گفتنی است گاه در اشاره به شماره ثبت این نسخه‌ها، سه حرف انگلیسی DAM نیز در آغاز و پیش از اعداد قرار می‌گیرد که این سه حرف، مخفف «دار المخطوطات» در صنعاء یمن است.

تمام نسخه‌های قرآنی به خط حجازی یا مایل در مجموعه دارالمخطوطات صنعاء، در تحقیقات تاریخی ما در باب کتابت قرآن در دو قرن نخست، سندهای بسیار با ارزشی به شمار می‌آیند. مهم‌ترین این آثار از نظر من، به ترتیب شماره‌های 01-27.1، 01-29.1، 01-25.1، 01-28.1، و 01-32.1 است که از هر یک از آنها تعداد برگ‌های معدودی باقی مانده است. در دو نسخه آخر، و نیز در نسخه اول، ترتیب سوره‌ها غیر عثمانی است؛ نسخه آخر به احتمال قوی، مطابق با ترتیب ابن مسعود است.

مصحف صنعاء ۱

گل سرسبد مصاحف حجازی در دارالمخطوطات صنعاء، نسخه شماره 01-27.1 است. این نسخه اکنون دارای ۳۶ برگ است، اما می‌دانیم که در سال‌های نخست کشف مخطوطات صنعاء پنج برگ دیگر از آن جدا گشته، از یمن خارج شده، و در

فاصله سال‌های ۱۹۹۲ تا ۲۰۰۸ در حراج‌های مختلف لندن به فروش رسیده است. شاید اکنون بتوان گفت این مجموعه ۴۱ (۵+۳۶) برگه، قدیمی‌ترین برگ‌نوشته‌های قرآنی کشف شده و موجود در سراسر جهان است. اوراق این نسخه در واقع حامل دو بار نگارش قرآن‌اند. نخست قرآنی در اصل بر روی پوست نوشته شده و پس از سال‌ها، این متن پاک و شسته شده و مجدداً قرآنی دیگر از نو بر روی همان پوست کتابت شده است. اما آثار باقی مانده از جوهر قرآن در لایه زیرین، پس از چند سده، بر اثر اکسید شدن، نمایان شده و این نسخه را دولایه ساخته است. بنابراین ما با یک پالیمپست (palimpsest) روبرویم. این واژه در اصل مرکب از دو کلمه است: palim+pestos. «پالیم» به معنای تکرار است و «پسیستوس» یعنی زدودن و از میان بردن. امروزه «پالیمپست» را اغلب چنین تعریف می‌کنند: «لوح یا پوستی که نوشته آن یک یا چند بار پاک شده و مجدداً بازنویسی شده باشد.» پالیمپست‌ها همواره یکی از مهم‌ترین ابزارهای باستان‌شناسان و تاریخ‌نگاران کهن به‌شمار می‌آیند. قدیمی‌ترین نمونه آن - بنا به اطلاع من - پالیمپست‌هایی به زبان یونانی در ۱۷ برگه از زمان ارشمیدس است که مطالب ریاضی منسوب به ارشمیدس بر روی پوست‌هایی، شش بار نوشته و پاک شده است؛ بنابراین چنان پالیمپستی هفت لایه است.

امروزه کل این مجموعه اوراق قرآنی (شامل نسخه شماره 1-27-01 و ملحقاتش) را بنا به پیشنهاد بهنام صادقی، مصحف «صنعاء ۱» می‌خوانیم، زیرا ممکن است در آینده اوراقی یافت شوند که در اصل به همین قرآن متعلق بوده‌اند، اما اکنون در جایی دیگر نگهداری می‌شوند. به صورتی کاملاً اتفاقی، بخشی دیگر از این قرآن در المكتبة الشرقية (صنعاء) کشف شد. از وقتی تصویر پایان نامه کارشناسی ارشد رزان غسان حمدون، با عنوان «المخطوطات القرآنية في صنعاء منذ القرن الأول الهجري وحفظ القرآن الكريم بالسطور» (صنعاء، الجامعة اليمنية، ۲۰۰۴)، بر روی سایت‌های اینترنتی قرار گرفت، دیگر می‌دانیم ۴۰ برگه دیگر از این مصحف در کتابخانه دیگری به نام المكتبة الشرقية در نزدیکی دارالمخطوطات صنعاء قرار دارد. متأسفانه تاکنون

۱. در واقع این کلمه در اصل یونانی اش (παλίμψητος)، مرکب از دو کلمه palin+psēstos است، اما حرف n در اتصال به ps صدای m گرفته است. پالیمپست را در عربی به طرس معنا کرده‌اند، و عمل دوباره نویسی بر روی پوست را تطریس می‌خوانند. از آنجا که در زبان فارسی معادل شناخته شده‌ای تاکنون به کار نرفته است، من موقتاً برگردان «پوست چندنگاشته» یا «پوست چندشسته» را پیشنهاد می‌کنم.

امکان تصویربرداری با کیفیت از هر دو لایه رویی و زیرین این ۴۰ برگ فراهم نشده، اما تصاویری از لایه رویی آن، بر اساس کار رزان غَسَّان حمدون در دسترس است که من آنها را در انتهای همین کتاب گنجانده‌ام.

نتیجه بحث اینکه مصحف صنعاء، حاوی ۸۱ برگ دو لایه است. ۴۰ برگ آن، از سال‌ها پیش در المكتبة الشرقية (صنعاء) نگهداری می‌شده است. ۳۶ برگ دیگر آن پس از اکتشاف در جامع صنعاء در ۱۹۷۲، امروزه در دارالمخطوطات صنعاء تحت شماره 01-27.1 نگهداری می‌شود. و پنج برگ دیگر که در همان کشفیات ۱۹۷۲ به دست آمده، در برخی خانه‌های حراج لندن فروخته شده و هریک به نقطه‌ای دیگر در جهان رفته‌اند. اطلاعات اجمالی این ۸۱ برگ، و نیز اطلاعات تفصیلی مربوط به محتوای قرآنی در لایه زیرین و لایه رویی این مصحف را در جدول ۱ و ۲ آورده‌ام.

جدول ۱: مشخصات اوراق شناسایی شده از «مصحف صنعاء»^۱

محل نگهداری (یا عرضه)	نام نسخه یا برگه	تعداد برگ	محتوای قرآنی در لایه رویی مصحف
جامع صنعاء، المكتبة الشرقية	نامعین	۴۰	بقرة، ۲۴۶-مانده، ۱۱۱ (با افتادگی) / اعراف، ۴۰-یوسف، ۴۹ (با افتادگی)
کپنهاگ، مجموعه دیوید ^۱	David 86/2003	۱	بقرة، ۲۶۵-۲۷۷
استنفورد ^۲ ۲۰۰۷	Stanford 2007	۱	بقرة، ۲۷۷-۲۸۶
بنهامز ^۳ ۲۰۰۰	Bonhams 2000	۱	نساء، ۴۳-۵۶
کریستیز ^۴ ۲۰۰۸	Christie's 2008	۱	نساء، ۱۷۱-مانده، ۹
موزه لوور (ابوظبی) ^۵	LAD 2017.003	۱	مانده، ۹-۳۲
جامع صنعاء، دارالمخطوطات	DAM 01-27.1	۳۸/۳۶	انعام، ۴۹-اعراف، ۱۱ (با افتادگی) / توبه، ۱۱۲-۱۲۷ / ابراهیم، ۳۲-ممتحنة، ۱ (با افتادگی)

۱. این برگه نخستین بار در خانه حراج ساتبیز در ۲۳ اکتبر ۱۹۹۲ (کالای ش ۵۵۱) عرضه و فروخته شد. مجدداً همین برگه در حراج کریستیز، ۱ می ۲۰۰۱ (کالای ش ۱۲) عرضه و فروخته شد؛ ظاهراً مدتی با شماره ۴۵۸۴ در اختیار مجموعه شوین (Schøyen collection) در نروژ و لندن بود، سرانجام به مجموعه دیوید در کپنهاگ (دانمارک) رسید و اکنون تحت شماره ۲۰۰۳/۸۶ در همین مجموعه نگهداری می‌شود.